

De meerwaarde van multifunctionele landbouw in
krimpgebied Noordoost-Groningen

stelsel

innovatie

multifunctioneel

WAGENINGEN UR
For quality of life

Rapport 566

De meerwaarde van multifunctionele landbouw in krimpgebied Noordoost- Groningen

Mei 2012

Colofon

Uitgever

Wageningen UR Livestock Research
Postbus 65, 8200 AB Lelystad
Telefoon 0320 - 238238
Fax 0320 - 238050
E-mail info.livestockresearch@wur.nl
Internet <http://www.livestockresearch.wur.nl>

Redactie

Communication Services

Copyright

© Wageningen UR Livestock Research, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2012

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Aansprakelijkheid

Wageningen UR Livestock Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen UR Livestock Research en Central Veterinary Institute, beiden onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek vormen samen met het Departement Dierwetenschappen van Wageningen University de Animal Sciences Group van Wageningen UR (University & Research centre).

Losse nummers zijn te verkrijgen via de website.

De certificering volgens ISO 9001 door DNV onderstreept ons kwaliteitsniveau. Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Animal Sciences Group van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Arrondissementsrechtbank Zwolle.

Referaat

ISSN 1570 - 8616

Auteur(s)

Reina Ferwerda-van Zonneveld
Marcel Vijn (PPO)
Krista Engelsma
Gerard Migchels

Titel

De meerwaarde van multifunctionele landbouw in krimpgebied Noordoost-Groningen

Rapport 566

Samenvatting

Uit dit onderzoek naar de meerwaarde van multifunctionele landbouw in het krimpgebied Noordoost-Groningen en de daarbij gevolgde redeneerlijnen, blijkt dat:

- De agrarische sector niet of nauwelijks betrokken wordt bij de plannen rondom krimp en niet in beeld is als verbindingspartner.
- De agrarische sector die rol zelf niet oppakt, omdat ze zich onvoldoende realiseert dat het bijdragen aan oplossingen voor het krimpvraagstuk kan worden gezien als een verduurzamingsstap van de landbouw

Een belangrijke randvoorwaarde is dat bij zowel de agrarische sector als de andere partijen gewerkt wordt aan bewustwording.

Trefwoorden

Multifunctionele landbouw, krimpgebied, Noordoost-Groningen, meerwaarde, bewustwording

LIVESTOCK RESEARCH

WAGENINGEN UR

Rapport 566

De meerwaarde van multifunctionele landbouw in krimpgebied Noordoost- Groningen

Reina Ferwerda-van Zonneveld

Marcel Vijn (PPO)

Krista Engelsma

Gerard Migchels

Mei 2012

Voorwoord

Dit rapport gaat over de meerwaarde van multifunctionele landbouw voor het verzachten van de gevolgen van krimp in Noordoost-Groningen. Het onderzoek is gefinancierd vanuit het beleidsondersteunend onderzoek binnen het programma “Landbouw in zijn maatschappelijke omgeving”.

In een aantal gebieden in Nederland is sprake van krimp. Het aantal inwoners daalt en de samenstelling van de bevolking verandert door het vertrek van jonge mensen (ontgroening). De vergrijzing neemt daardoor in verhouding sterker toe. Deze veranderingen hebben gevolgen voor het wonen, de leefomgeving, economie, onderwijs, welzijn, sport, cultuur en de zorg.

De multifunctionele landbouw kan op verschillende manieren bijdragen aan het verzachten van de gevolgen van krimp. In Noordoost-Groningen zullen de ondernemers zich echter eerst bewust moeten worden van de rol die zij daarin kunnen spelen.

Wij danken de mensen die zich door ons hebben laten interviewen of op andere wijze hebben bijgedragen aan het onderzoek.

Reina Ferwerda-van Zonneveld
Marcel Vijn
Krista Engelsma
Gerard Migchels

Samenvatting

Volgens de Sociaal Economische Raad (SER) kan de multifunctionele landbouw in krimpgebieden bijdragen aan het in stand houden van voorzieningen, werkgelegenheid en opvangen van de gevolgen van de vergrijzing. De vraag is wat de meerwaarde van multifunctionele landbouw voor het krimpgebied Noordoost-Groningen is - of zou kunnen zijn - en welke redeneerlijnen daarbij gevolgd kunnen worden. Het beantwoorden van deze vraag was het doel van dit onderzoek.

Er is weinig literatuur over de meerwaarde van multifunctionele landbouw in krimpgebieden en de achterliggende redeneerlijnen en aannames. Daarom is besloten deze informatie te achterhalen via semi-gestructureerde interviews met mensen die betrokken zijn bij onderzoek, advies, beleid, belangenbehartiging en ondernemerschap in het krimpgebied Noordoost-Groningen. In de periode van 2010 tot 2040 neemt de bevolking in Noordoost-Groningen met 10% af en verandert de samenstelling. Dat heeft allerlei gevolgen voor het wonen, de leefomgeving, economie, onderwijs, welzijn, sport, cultuur en de zorg.

In Noordoost-Groningen is het percentage bedrijven met een multifunctioneel karakter (21%) ten opzichte van het totaal aantal agrarische bedrijven ongeveer even groot als in heel Nederland (20%), maar vergeleken met het totaal aantal multifunctionele bedrijven in de provincie Groningen ligt het aandeel 7% lager. Buiten het gebied Noordoost-Groningen hebben namelijk meer ondernemers de tak agrarisch natuurbeheer (22%). Van het totaal aantal bedrijven met een multifunctionele tak in de provincie ligt 37% in het gebied Noordoost-Groningen.

De agrarische sector wordt, ondanks dat het een stabiele economische factor is, niet of nauwelijks betrokken bij de plannen rondom krimp en is niet in beeld als verbindingspartner. De sector pakt zelf die rol ook niet op, want ze realiseert zich onvoldoende dat het bijdragen aan oplossingen voor het krimpvraagstuk kan worden gezien als een verduurzamingsstap van de landbouw.

Een randvoorwaarde is dan ook dat bij zowel de agrarische sector als de andere partijen gewerkt wordt aan bewustwording. Om deze bewustwording te bewerkstelligen is het nodig dat de LTO Noord, Provincie Groningen en gemeenten met elkaar in gesprek gaan over wat zij voor elkaar kunnen betekenen met betrekking tot het verzachten van de gevolgen van krimp. Daarnaast kan een tool ontwikkeld worden die de agrarische en multifunctionele ondernemers bewust maakt van de gevolgen van krimp en de mogelijkheden die zij als ondernemers hebben om deze gevolgen te verzachten. Verder is het belangrijk de bestaande succesvolle initiatieven voor het voetlicht te brengen, omdat ze een belangrijke uitstraling voor het gebied hebben en inspireren en motiveren. LTO Noord zou dit als belangenbehartiger van de multifunctionele ondernemers op kunnen pakken. Andere randvoorwaarden zijn onder andere goed in kaart gebrachte behoeften en vragen van burgers, soepele wet- en regelgeving op het gebied van ruimtelijke ordening, professionele ondersteuning bij de verdere ontwikkeling en PR van initiatieven. Daarbij ligt de verantwoordelijkheid voor genoemde taken bij LTO Noord, en de provincie Groningen en de betrokken gemeenten.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Samenvatting

Summary

1	Inleiding	1
2	Methode	3
3	Gevolgen van krimp voor Noordoost-Groningen	4
4	Multifunctionele landbouw in Noordoost-Groningen	6
5	Multifunctionele landbouw en krimp in Noordoost-Groningen	11
	5.1 Kan multifunctionele landbouw gevolgen van krimp verzachten?	11
	5.2 Welke knelpunten kunnen multifunctionele bedrijven oplossen?	11
	5.3 Waarom kunnen multifunctionele bedrijven wel voorzieningen creëren?.....	12
	5.4 Meerwaarde van multifunctionele landbouw.....	12
	5.5 Potentie van multifunctionele landbouw.....	12
	5.6 Knelpunten/ belemmeringen en mogelijke oplossingen/ kansen bij bedrijfsontwikkeling multifunctionele landbouw.....	13
	5.7 Randvoorwaarden ontwikkeling multifunctionele landbouw	13
	5.8 Verantwoordelijken voor randvoorwaarden	13
	5.9 Hoe kunnen multifunctionele ondernemers het verzachten van de gevolgen van krimp het beste aanpakken?.....	14
	5.10 Aanwezigheid van geschikte multifunctionele ondernemers	14
	5.11 Benodigde ondernemerseigenschappen	14
6	Discussie	16
	6.1 Inhoudelijk	16
	6.2 Methode	19
7	Conclusies en aanbevelingen	20
	Literatuur	22
	Bijlagen	23
	Bijlage I Geïnterviewde personen	23
	Bijlage II Vragenlijst voor interviews	24

1 Inleiding

Aanleiding

Volgens de Sociaal Economische Raad (SER) kan de multifunctionele landbouw in krimpgebieden bijdragen aan het in stand houden van voorzieningen, werkgelegenheid en opvangen van de gevolgen van de vergrijzing. De vraag is wat de betekenis van multifunctionele landbouw voor het krimpgebied Noordoost-Groningen is en welke redeneerlijnen daarbij gevolgd zijn.

De SER-commissie Ruimtelijke inrichting en bereikbaarheid (RIB) heeft in 2011 het advies "Bevolkingskrimp benoemen en benutten" uitgebracht. In dit rapport wordt nieuwe bedrijvigheid als kans voor het landelijk gebied in Nederland genoemd. Als voorbeelden noemt de SER vooral de verschillende vormen van multifunctionele landbouw. Het vervangen van oude agrarische nutsfuncties door nieuwe, biedt volgens de SER kansen voor de revitalisering van het landelijk gebied. Daarbij is het wel heel belangrijk dat het landelijk gebied zijn identiteit behoudt en dat landschappelijke kwaliteiten als rust, ruimte en groen bewaard blijven.

Voor het Noorden liggen er volgens SER Noord-Nederland volop kansen en werkgelegenheidsperspectieven op het gebied van duurzaamheid (biobased-economy). Als voorbeelden worden water, energie en sensortechnologie genoemd. SER Noord-Nederland denkt dat alleen door economische diversificatie een vitaal landelijk gebied ontstaat en niet door alleen op huidige vormen van multifunctionele landbouw zoals agrarisch natuurbeheer, toerisme en zorg in te zetten.

Het SER advies is gebaseerd op onderzoek van onder andere Breman en Van Doorn (2011) en Roest et al. (2010). Breman en Van Doorn (2011) beschrijven de regionale differentiatie in de landbouw. Voor Noordoost-Groningen is de verwachting dat de agrarische sector zich verder zal ontwikkelen via de huidige trend van schaalvergroting. De belangrijkste takken in deze regio zijn akkerbouw en melkveehouderij. De afgelopen 10 jaar was de gemiddelde groei per bedrijf 11 NGE en dat is relatief hoog voor de grondgebonden sectoren akkerbouw en melkveehouderij. Er zijn naar verhouding weinig multifunctionele bedrijven in het gebied. Volgens Breman en Van Doorn (2011) komt dit doordat de agrarische bedrijven over het algemeen zowel qua areaal als economisch gezien groot zijn. De gemiddelde bedrijfsgrootte is namelijk 94 NGE en dat maakt ze economisch vitaal en weerbaar zijn (Agricola et al., 2008), waardoor verbreding vanuit dat oogpunt niet nodig is. De ondernemers zullen daarom vanuit maatschappelijke betrokkenheid bij hun omgeving, persoonlijke drijfveren of slim ondernemerschap moeten willen kiezen voor een rol in het verzachten van de gevolgen van krimp. Voor hen is het dan belangrijk om te weten wat de meerwaarde van multifunctionele landbouw kan zijn voor Noordoost-Groningen.

Doel

De meerwaarde van multifunctionele landbouw in het krimpgebied Noordoost-Groningen en de achterliggende redeneerlijnen onderzoeken.

Onderzoeksvragen

De twee meest relevante te beantwoorden vragen voor het project zijn:

1. Heeft Multifunctionele landbouw daadwerkelijk een meerwaarde in het krimpgebied Noordoost-Groningen? Wat is de achterliggende redeneerlijn?
2. Hoe valide is de redeneerlijn? Wat zijn onderliggende aannamen en veronderstellingen?

Andere vragen, die ook meegenomen moeten worden in het project zijn:

3. Wat is de potentie van de multifunctionele landbouw in Noordoost-Groningen?
4. Wat zijn de randvoorwaarden om de meerwaarde daadwerkelijk te realiseren? Wie moet dat doen?

Leeswijzer

De methode die gebruikt is voor dit onderzoek wordt beschreven in hoofdstuk 2. De gevolgen van krimp voor wonen, de leefomgeving, economie, onderwijs, welzijn, sport, cultuur en de zorg staan in hoofdstuk 3. Deze informatie is afkomstig uit de literatuur.

Vervolgens wordt in hoofdstuk 4 ingegaan op de cijfers met betrekking tot multifunctionele landbouw in Noordoost-Groningen. De uit de literatuur afkomstige cijfers zijn aangevuld met informatie uit de interviews.

De resultaten uit de interviews zijn verwerkt in hoofdstuk 5. In hoofdstuk 6 worden de resultaten bediscussieerd.

Gevolgd door conclusies en aanbevelingen in hoofdstuk 7.

2 Methode

In de eerste plaats is verkend welke onderzoeken op het gebied van landbouw en krimp uitgevoerd of gaande waren of gepland stonden. Na een aantal malen overleg met verschillende onderzoekers van Wageningen UR en LTO Noord is besloten de aandacht te richten op het krimpgebied Noordoost Groningen. Daarbij is in de uitvoering van het onderzoek geprobeerd zoveel mogelijk aanvullend te zijn op het gelijktijdig uitgevoerde onderzoek "Landbouw en recreatie in krimpregio's" van LEI en Alterra. Zo hebben het LEI en Alterra zich onder andere verdiept in de achtergronden en cijfers van het gebied, de landbouw en recreatie. Daarom hebben wij ervoor gekozen om voor die informatie te verwijzen naar hun rapport en ons sterk te beperken tot het beantwoorden van de in de inleiding genoemde vragen.

Omdat tijdens het literatuuronderzoek bleek dat er weinig literatuur te vinden is over de meerwaarde van multifunctionele landbouw in krimpgebieden en de achterliggende redeneerlijnen en aannames, is besloten deze informatie te achterhalen via interviews. De te interviewen personen, zie bijlage I, zijn gekozen op basis van hun betrokkenheid bij onderzoek, advies, beleid, belangenbehartiging en ondernemerschap in het krimpgebied Noordoost- Groningen. Bij het samenstellen van de lijst is overlegd met het LEI, omdat zij voor eerder genoemd onderzoek ook interviews af gingen nemen in het gebied.

Vanwege de tijd is gekozen voor telefonische semi-gestructureerde interviews. Van tevoren werd telefonisch een afspraak gemaakt voor het afnemen van het interview en werd indien gewenst de vragenlijst, zie bijlage II, per mail toegestuurd. Op één persoon na hebben alle respondenten op het verzoek tot een interview positief gereageerd.

De resultaten uit de interviews zijn verwerkt in de hoofdstukken 4 en 5 van dit rapport.

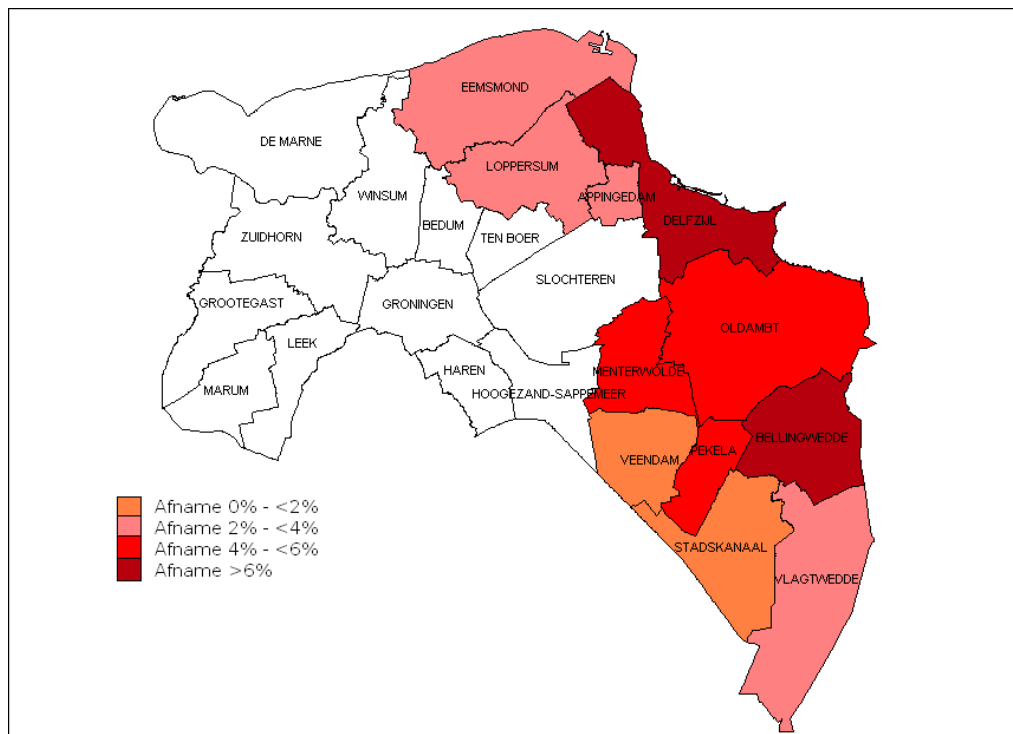
3 Gevolgen van krimp voor Noordoost-Groningen

De krimpregio Noordoost-Groningen bestaat uit de gemeenten Appingedam, Delfzijl, Eemsum, Loppersum (samen bekend als Eemsdelta), Bellingwedde, Menterwolde, Pekela, Stadskanaal, Veendam, Vlagtwedde en Oldambt (voorheen Reiderland, Scheemda en Winschoten). In het gebied wonen nu ruim 200 duizend inwoners (CBS, 2010), maar voor de periode van 2010 tot 2040 wordt een afname van 10% van de bevolking verwacht (CBS Statline). Figuur 1 laat de bevolkingsontwikkeling per gemeente van 2010-2018 zien.

Naast daling van het aantal inwoners, verandert de samenstelling van de bevolking. Er zullen in verhouding minder jongeren (ontgroening) en meer ouderen (vergrijzing) zijn.

Dit heeft allerlei gevolgen voor het wonen, de leefomgeving, economie, onderwijs, welzijn, sport, cultuur en zorg (Raad Landelijk Gebied, 2009; Gemeente Delfzijl, 2009; Rijk VNG IPO, 2009).

Figuur 1 Bevolkingsontwikkeling per gemeente van 2010-2018

Bron: Linkin Business, 2010

Wonen

Als gevolg van de ontgroening en vergrijzing zijn er minder gezinswoningen en meer seniorenwoningen, al dan niet in combinatie met zorg, nodig. Daarbij willen senioren, vaak door hun beperktere mobiliteit dicht bij winkels en andere voorzieningen wonen, waardoor alsnog nieuw gebouwd moet worden en bestaande woningen op minder geschikte locaties leeg komen te staan. In buurten met toenemende leegstand ontstaat vervolgens het risico van afglijden waardoor woningen minder goed te verkopen zijn. Daar waar woningen gesloopt worden, vallen plaatsen open waarvoor een nieuwe bestemming gevonden moet worden.

Leefomgeving

Minder mensen, betekent meer ruimte. Wanneer in een stad (zoals Delfzijl) of dorp huizen worden gesloopt, ontstaat ruimte voor andere functies. Bijvoorbeeld meer groen en / of water, waardoor de leefomgeving mooier en prettiger wordt. Nadeel is dat het onderhoud van openbaar groen kostbaar is. Daarom moeten er oplossingen bedacht worden voor de vrijkomende ruimte, die minder geld kosten. Een dalend aantal inwoners maakt dat ook het aantal winkels kleiner wordt en er panden in winkelstraten en –centra leeg komen te staan. Dit beïnvloedt de leefbaarheid van zowel een stad/ dorp als het omringende platteland in negatieve zin. Voor inwoners is het belangrijk dat ze hun dagelijkse boodschappen in een gezellige winkelomgeving in de buurt kunnen doen.

Economie

Het gebrek aan geschikte werkgelegenheid is een belangrijke reden voor mensen om weg te trekken. In Delfzijl was dit zelfs voor een kwart van de mensen de reden van vertrek. De verwachting is dat de werkgelegenheid nog verder af zal nemen. De enige sector die de potentie om te groeien heeft, is de zakelijke dienstverlening. Deze sector is nu niet sterk aanwezig.

De vraag naar gekwalificeerd personeel in de zorg neemt sterk toe, doordat met de vergrijzing de zorgbehoefte toeneemt en een deel van de mensen die nu werkzaam zijn in de zorg met pensioen gaat.

Ook voor andere functies geldt dat niet altijd de juiste mensen in het gebied zelf te vinden zijn.

Onderwijs

Gemeenten vragen zich af hoe ze er voor kunnen zorgen dat gezinnen graag in de gemeente blijven en komen wonen, want het aantal gezinnen met kinderen neemt af in krimpgebieden. Minder kinderen betekent dat er minder kinderopvang, peuterspeelzalen en scholen nodig zijn. Om de onderwijskundige kwaliteit te blijven waarborgen, moet naar oplossingen gezocht worden. Een oplossing is om scholen samen te voegen, maar als gevolg daarvan zullen niet alle kinderen dicht bij huis naar school kunnen en moeten er oplossingen voor het vervoer van en naar school bedacht worden.

Welzijn, sport en cultuur

Sporten en deelnemen aan het verenigingsleven zijn gezond voor de mens en hebben een positief effect op de gemeenschap. Met het dalende aantal mensen neemt het aantal deelnemers/ bezoekers af en nemen de kosten voor onderhoud van de verschillende accommodaties zoals sportcentra, dorpshuizen per burger toe. Er zal daarom gekozen moeten worden andere oplossingen bijvoorbeeld functie- en krachtenbundeling en minder accommodaties van betere kwaliteit.

Zorg

Met de afname van het aantal mensen in de gemeenten en de veranderende samenstelling van de bevolking verandert ook de zorgvraag. Zo is er bijvoorbeeld minder vraag naar consultatiebureaus, maar zijn er meer vragen op het gebied van de opvoeding. Het toenemende aantal ouderen vraagt om specifieke voorzieningen op het gebied van zorg en welzijn, die het eveneens mogelijk maken mensen langer zelfstandig te laten wonen. In het stedelijke gebied is het mogelijk om ouderen in de buurt van voorzieningen te laten wonen, maar dit is op het platteland veel moeilijker. In dat geval wordt als een mogelijke oplossing het bij de mensen brengen van de voorzieningen gezien.

Voor de gemeenten is het een opgave om op de veranderende vraag in te spelen en de zorg bereikbaar te houden. De gemeenten zijn daarom op zoek naar creatieve oplossingen.

Gemeente Delfzijl heeft op bovenstaande gevolgen van krimp, die beschreven zijn in de beleidsnotitie "Krimpen en groeien in Delfzijl", een strategie en actieprogramma ontwikkeld. Er wordt in de notitie nadrukkelijk gesproken over 'groeien', omdat de gemeente aan wil geven dat krimp ook nieuwe kansen, kansen op meer kwaliteit, biedt.

Hoewel de gevolgen van krimp voor de dorpen en het platteland algemeen in de notitie genoemd worden, wordt niet specifiek iets over de (multifunctionele) landbouw gezegd. Ook wordt de rol die de (multifunctionele) landbouw als mogelijke partner bij het vinden oplossingen om de gevolgen van krimp te verzachten niet in het actieprogramma genoemd. Waarschijnlijk omdat de agrarische sector niet of onvoldoende betrokken is bij de discussie over krimp.

Voor de maatregelen die gemeente Delfzijl neemt en wil nemen om in te spelen op de gevolgen van krimp zijn tot 2025 enkele honderden miljoenen nodig. Om uitvoering te kunnen geven aan de plannen is volgens de gemeente dan ook substantiële financiële steun van andere overheden nodig. Des te meer reden om te zoeken naar goedkopere alternatieven.

4 Multifunctionele landbouw in Noordoost-Groningen

Ruimte en perspectief voor schaalvergroting

Noordoost-Groningen is van oudsher een gebied waar veel akkerbouw voorkomt. De laatste jaren is echter een deel van de akkerbouwgrond naar melkveehouderijbedrijven gegaan. Deze bedrijven zijn in de meeste gevallen opgezet door melkveehouders elders uit het land, die op de vorige locatie geen de uitbreidingsmogelijkheden hadden, terwijl ze die ruimte in Groningen wel kregen. Ook voor de komende decennia verwachten Kuhlman et al. (2012) dat er nog voldoende ruimte en perspectief zal zijn voor de grondgebonden bedrijven om op te schalen. Al met al vormen de relatief grote agrarische bedrijven een belangrijke basis van de economie in Noordoost-Groningen.

Aandeel multifunctionele bedrijven op landelijk gemiddelde

Tabel 1 geeft een overzicht van het voorkomen van de verschillende vormen van multifunctionele landbouw in 2011 in Noordoost-Groningen, de provincie Groningen en Nederland. Bijna de helft (48%) van alle agrarische bedrijven ligt in het gebied Noordoost-Groningen. In Noordoost-Groningen is het percentage bedrijven met een multifunctioneel karakter (21%) ten opzichte van het totaal aantal agrarische bedrijven ongeveer even groot als in heel Nederland (20%), maar vergeleken met het totaal aantal multifunctionele bedrijven in de provincie Groningen ligt het aandeel 7% lager. Buiten het gebied Noordoost-Groningen hebben namelijk meer ondernemers de tak agrarisch natuurbeheer (22%).

Van het totaal aantal bedrijven met een multifunctionele tak in de provincie ligt 37% in het gebied Noordoost-Groningen.

Tabel 1 Overzicht van het aantal bedrijven per multifunctionele landbouwworm in Noordoost-Groningen, provincie Groningen en Nederland in 2011.

Multifunctionele tak	Noordoost-Groningen		provincie Groningen		Nederland	
	Aantal bedrijven	Percentage t.o.v. agrarische bedrijven	Aantal bedrijven	Percentage t.o.v. agrarische bedrijven	Aantal bedrijven	Percentage t.o.v. agrarische bedrijven
Zorg	13	1%	36	1%	931	1%
Agrarische kinderopvang	3	0%	11	0%	209	0%
Verwerking	34	2%	62	2%	1.211	2%
Boerderijverkoop	63	4%	129	4%	3.300	5%
Agrarisch natuurbeheer	225	14%	709	22%	8.280	12%
Recreatie	41	3%	80	2%	2.884	4%
Educatie	12	1%	41	1%	791	1%
Totaal aantal multifunctionele bedrijven 1)	336	21%	907	28%	13.879	20%
Totaal agrarische bedrijven	1.565		3.277		70.392	

- 1) Dit is geen optelling van bovenstaande activiteiten. Op 1 bedrijf kunnen meerdere multifunctionele activiteiten worden uitgevoerd.

Bron: CBS-landbouwtelling 2011, bewerking LEI

Aandeel agrarisch natuurbeheer hoger dan landelijk gemiddelde

De multifunctionele tak die, net als in de rest van Nederland, het meest in Noordoost-Groningen voorkomt is agrarisch natuurbeheer. Relatief ligt het aantal bedrijven dat agrarisch natuurbeheer als neventak heeft (14%) iets hoger dan het landelijk gemiddelde (12%), maar fors lager dan in de rest van de provincie. Vanwege het grondgebonden karakter van de agrarische bedrijven in Noordoost-Groningen is het kansrijk om zowel agrarisch natuurbeheer verder uit te breiden als andere vormen van groen-blauwe diensten aan te gaan bieden of bij te dragen aan de productie van alternatieve energievormen (Kuhlman et al., 2012). Als gevolg van de ontwikkeling van Energy Valley in Noord-Nederland zoekt het relatief sterke agri-businesscluster inmiddels nadrukkelijk de verbindingen met

het energiecluster en zijn er veel ontwikkelingen op het gebied van duurzame energie in de breedste zin des woord (Gräper, interview).

Relatief minder recreatie

In 2009 lag het percentage bedrijven met de neventakken zorg, recreatie, kinderopvang lager dan het landelijk percentage. Dit was mogelijk te verklaren vanuit de geringe inwonerdichtheid (Kuhlman et al., 2012). Dat de agrarische recreatietak nu nog relatief weinig voorkomt, kan eveneens komen doordat er verder ook relatief weinig recreatiemogelijkheden in het gebied zijn. Het is sowieso geen gebied waar veel recreanten en toeristen komen, omdat het minder aantrekkingskracht heeft. Dit in tegenstelling tot het krimpgebied Zeeuws-Vlaanderen, dat vanwege de zee veel toeristen en recreanten aantrekt, waardoor het ook gemakkelijker is om daar als ondernemer op in te spelen (Bremant, interview).

Doordat de vaarverbindingen wat efficiënter zijn, neemt het toerisme richting Groningen in combinatie met Noord-Duitsland toe. De ondernemers met een Bed & Breakfast spelen in op vaarrecreatie, maar vanuit de multifunctionele landbouw gebeurt dit nog maar mondjesmaat (Kiers, interview). Zeer waarschijnlijk is de ontwikkeling van de Eemshaven niet aantrekkelijk voor recreanten (Prins, interview).

De kwaliteit van de geleverde diensten kan nog verbeteren; er is ruimte voor een kwaliteitsslag. Dat is best lastig in een gebied dat economisch niet sterk is. De vraag is of de toeristen niet komen, omdat er geen kwaliteit geboden wordt of dat het andersom is. Die vraag is lastig te beantwoorden en daarom vragen de overheden van de drie noordelijke provincies hier nadrukkelijk aandacht voor (Gräper, interview).

Zorgtak op landelijk gemiddelde

Het aantal agrariërs dat in 2011 een zorgtak heeft in Groningen is niet lager dan het landelijk gemiddelde. Het in de CBS-landbouwtelling genoemde aantal zorgboerderijen (13) ligt lager dan het aantal dat op de website van de Vereniging van Zorgboeren in Groningen staat (19) voor Noordoost-Groningen (www.zorgboeren-groningen.nl). Hiervan zal vermoedelijk een deel niet als agrarisch bedrijf geregistreerd staan vanwege een te kleine omvang van de agrarische productie waardoor deze bedrijven niet Landbouwtellingsplichtig zijn.

Wat volgens een respondent ontbreekt in Noordoost-Groningen, is een groepsaccommodatie voor mensen met een handicap, want daar is markt voor. Daarbij moet het zogenaamde 'Boerengolfsyndroom', wat wil zeggen dat iedereen dezelfde multifunctionele activiteit gaat doen, voorkomen worden (Kuijjer, interview).

Kleinschalige verkoop van streekproducten

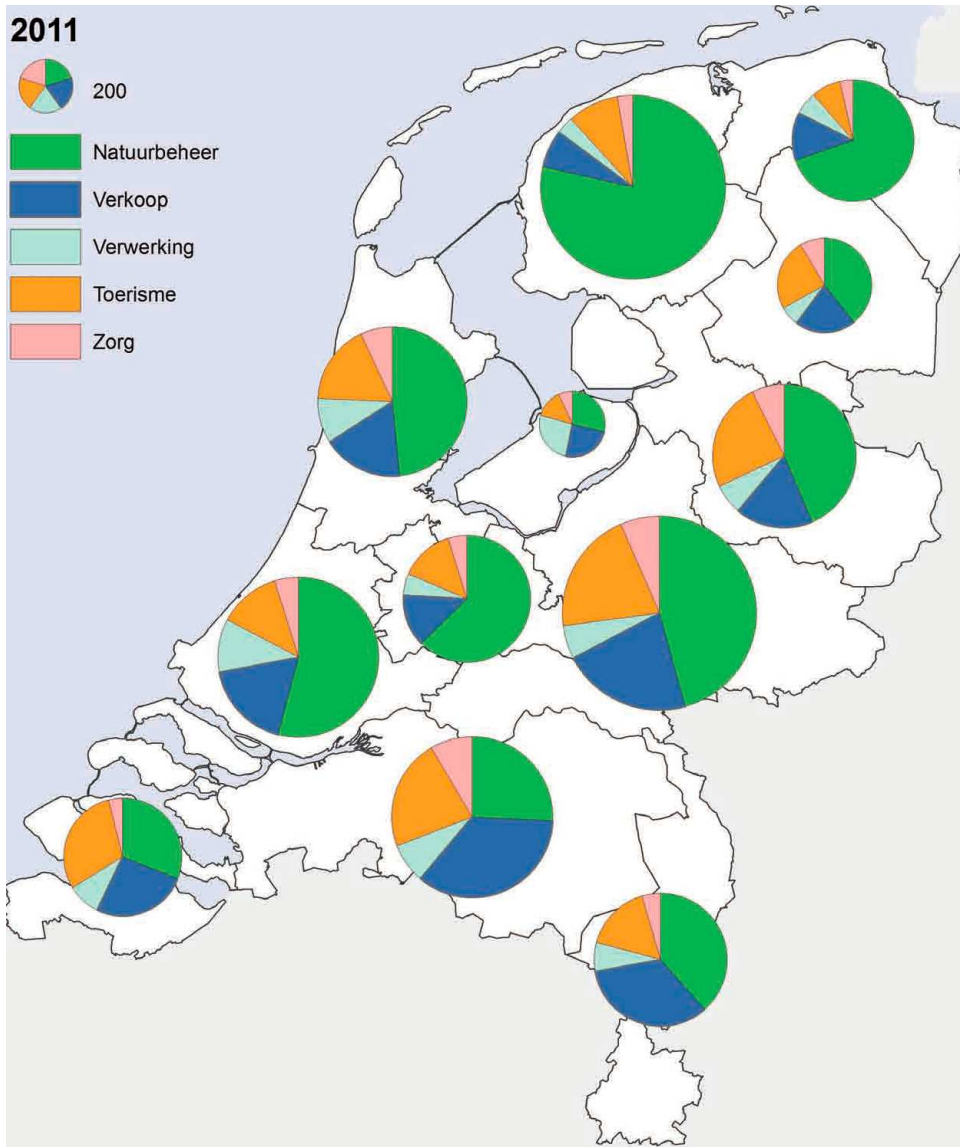
De verkoop van streekproducten is kleinschalig en gebeurt voor een deel door biologische bedrijven. Er zijn ondernemers die aardappels en andere producten leveren aan de plaatselijke supermarkt. In Westerwolde is een groep ondernemers bezig met het vermarkten van streekproducten onder het keurmerk van SPN (Munneke, interview).

Een aantal melkveehouders dat naar Noordoost-Groningen verhuisd is, had op de plek waar ze vandaan kwamen verkoop aan huis van eigen melkproducten, een eigen kaasmakerij, enz. Deze melkveehouders ontdekten dat de kansen daarvoor in Noordoost-Groningen kleiner zijn. De kans om dezelfde omzet te halen ligt lager, doordat het aantal inwoners lager is en de mensen van het platteland geen 30 km willen rijden voor de producten. Dichter bij de stad Groningen is de kans groter dat voldoende mensen extra geld uit willen geven aan streekproducten. In Noordoost-Groningen speelt ook de inkomenssituatie van de inwoners mee. Er wonen relatief meer mensen met een minimuminkomen. Het besteedbaar inkomen per persoon lag in Noordoost-Groningen in 2009 gemiddeld 1600 euro lager dan het Nederlands gemiddelde (Kuhlman et al., 2012). De mensen zijn daardoor eerder geneigd goedkopere producten te kopen dan dat ze vanuit overtuiging of smaak iets kiezen dat in de lokale of regionale landbouw wordt geproduceerd (Kiers, interview).

Totale multifunctionele omzet provincie Groningen net onder provinciaal gemiddelde

De totale omzet van de multifunctionele landbouw in Nederland bedroeg in 2011 491 miljoen euro (Venema et al., 2012). Onderstaande figuur 2 komt uit het rapport 'Omzet en Impact 2007-2011' (Venema et al., 2012). De grootte van de cirkel geeft het totaal aantal bedrijven binnen de provincie aan. Hieruit blijkt dat het aantal bedrijven met verbreding in de totale provincie Groningen iets kleiner is dan in de provincie Overijssel en Limburg. Het komt ongeveer overeen met het aantal bedrijven in de provincie Utrecht. Daarmee scoort Groningen niet slecht.

Figuur 2 Samenstelling multifunctionele activiteiten per provincie, 2011

Bron: Venema et al., 2012

Bedrijfsgrootte

In Noordoost-Groningen hebben 21% van de bedrijven een of meerdere multifunctionele activiteiten. De bedrijven met een multifunctionele activiteit zijn verspreid over de klasse indeling in So (uitgedrukt in Standaardopbrengst (So) in euro's). Zo heeft 26% van de bedrijven met een middel grote So van 250.000-50.000 een multifunctionele activiteit.

Tabel 2 Aantal bedrijven met multifunctionele activiteiten in Noordoost-Groningen naar grootteklasse (So), 2011

	<100.000	100.000-250.000	250.000-500.000	500.000-1.000.000	>1.000.000	Totaal
Zorg	2	7	4	0	0	13
Agrarische kinderopvang	1	2	0	0	0	3
Boerderijverkoop incl. verwerking	31	32	17	15	2	97
Agrarisch natuurbeheer	71	59	61	26	8	225
Recreatie	22	9	3	4	3	41
Educatie	2	1	8	1	0	12
Totaal aantal bedrijven met MFL	118	87	83	37	11	336
Percentage bedrijven met MFL t.o.v. totaal aantal bedrijven binnen de So-klasse	17	23	26	25	24	21

Bron: CBS-landbouwtelling, bewerking LEI

Binnen de provincie Groningen is te zien dat de nadruk van de bedrijven met multifunctionele activiteiten vooral ligt bij de bedrijven met een So-klasse tussen de 100.000 en 1.000.000. Hieruit is dus op te maken dat vooral de middel grote bedrijven een multifunctionele activiteit hebben.

Tabel 3 Aantal bedrijven met multifunctionele activiteiten in provincie Groningen naar grootteklasse (So), 2011

	<100.000	100.000-250.000	250.000-500.000	500.000-1.000.000	>1.000.000	Totaal
Zorg	18	12	6	0	0	36
Agrarische kinderopvang	2	5	4	0	0	11
Boerderijverkoop incl. verwerking	73	58	33	22	5	191
Agrarisch natuurbeheer	259	187	192	59	12	709
Recreatie	40	23	10	4	3	80
Educatie	12	7	17	5	0	41
Totaal aantal bedrijven met MFL	344	239	235	72	17	907
Percentage bedrijven met MFL t.o.v. totaal aantal bedrijven binnen de So-klasse	23	31	34	28	22	28

Bron: CBS-landbouwtelling, bewerking LEI

Als de provincie Groningen met Nederland wordt vergeleken valt op dat de nadruk van de bedrijven met multifunctionele activiteiten in Nederland vooral ligt bij de bedrijven met een So omvang tussen de 100.000 en 500.000. Bij Groningen komen multifunctionele activiteiten in verhouding meer voor bij de bedrijven met een So omvang van 500.000 – 1.000.000 (28% t.o.v. 17% landelijk), dus de grotere bedrijven.

Tabel 4 Aantal bedrijven met multifunctionele activiteiten in Nederland naar grootteklasse (So), 2011

	<100.000	100.000-250.000	250.000-500.000	500.000-1.000.000	>1.000.000	<i>Totaal</i>
Zorg	461	252	159	49	10	931
Agrarische kinderopvang	73	70	44	20	2	209
Boerderijverkoop incl. verwerking	1.841	1.311	815	391	153	4.511
Agrarisch natuurbeheer	3.113	2.483	2.077	522	85	8.280
Recreatie	1.719	655	364	122	24	2.884
Educatie	261	226	228	64	12	791
Totaal aantal bedrijven met MFL	5.889	3.863	2.969	917	241	13.879
Percentage bedrijven met MFL t.o.v. totaal aantal bedrijven binnen de So-klasse	18	24	23	17	6	20

Bron: Berkhout, 2012

5 Multifunctionele landbouw en krimp in Noordoost-Groningen

5.1 Kan multifunctionele landbouw gevolgen van krimp verzachten?

Aan de respondenten werd de vraag gesteld of zij denken dat de gevolgen van krimp in Noordoost-Groningen volgens hen door een vorm van multifunctionele landbouw verzacht kunnen worden. Zo ja, welke gevolgen van krimp en waarom juist die gevolgen? Zo nee, waarom niet?

Een aantal respondenten vindt zeker dat de multifunctionele landbouw een rol kan spelen in het verzachten van de gevolgen van krimp. Zij denken allereerst dat de vergrijzing in Noordoost-Groningen zal zorgen voor een sterke toename van de zorgvraag, waar de multifunctionele landbouw op in kan spelen. In het gebied zullen meer ouderen blijven die zorg en opvang nodig hebben. In het bijzonder liggen er kansen voor zorgboerderijen voor dagopvang, logeeropvang en wonen voor mensen met dementie, omdat voorspellingen laten zien dat het aantal mensen met dementie behoorlijk zal toenemen. Naast de vergrijzing zal de multifunctionele landbouw ook in kunnen spelen op het aanbieden van kinderopvang, waardoor kinderopvang in de buurt mogelijk blijft. Een ander gevolg van de krimp zal zijn het verdwijnen van winkels uit dorpen, wat verzacht kan worden door de verkoop van producten op de boerderij. Vooral in Noordoost-Groningen zijn de afstanden groot. De multifunctionele ondernemer kan producten dichtbij bewoners aanbieden. Ook zouden multifunctionele ondernemers een rol kunnen spelen in de productie van biomassa, of op het gebied van recreatie en toerisme. Ten slotte kan de multifunctionele ondernemer ruimtes beschikbaar stellen voor de lokale bevolking als ontmoetingsplekken of om activiteiten te organiseren. De krimp zou gezien kunnen worden als kans voor de agrarische sector om zich meer te profileren als maatschappelijke relevante partij.

Aan de andere kant zijn er ook respondenten die vraagtekens zetten bij de mogelijkheden van de multifunctionele landbouw in het verzachten van de krimp. Op het gebied van ouderen- en kinderopvang zal de vraag tegen kunnen vallen. Dit omdat ouderen in de toekomst mogelijk langer vitaal blijven en daardoor minder hulp nodig hebben, en omdat de doelgroep kinderen te klein zou zijn gezien de ontgroening in het gebied. Hierdoor zullen er te weinig mogelijkheden zijn voor multifunctionele ondernemers om zich hierin te specialiseren. Een aantal respondenten geeft aan dat de agrarische sector meer betrokken zou moeten worden in de discussie over krimp, om ze meer bewust te maken van de huidige trends en ontwikkelingen.

5.2 Welke knelpunten kunnen multifunctionele bedrijven oplossen?

Vervolgens vroegen we de respondenten: welke knelpunten/problemen zouden in Noordoost-Groningen opgelost kunnen worden wanneer er x multifunctionele landbouwbedrijven zijn?

Een belangrijk knelpunt dat door multifunctionele bedrijven kan worden opgelost is de leefbaarheid in een gebied. Mensen ontmoeten elkaar op deze bedrijven, wat zorgt voor het overeind houden van de sociale cohesie, betrokkenheid bij de streek en eigenaarschap. Daarbij maken multifunctionele bedrijven het gebied aantrekkelijker, er valt meer te beleven. Ook de vraag naar zorg kan volgens een respondent heel goed opgelost worden door multifunctionele bedrijven, in de vorm van zorgboerderijen. Er is veel vraag naar zorgplekken op het platteland, en de verwachting is dat de vraag specifiek gericht op beschermde en begeleide woonplekken toeneemt. En ook op het gebied van andere voorzieningen zoals winkels zijn er kansen voor multifunctionele ondernemers. Het hebben van meer multifunctionele bedrijven in Noordoost Groningen zal zorgen voor meer werkgelegenheid en leefbaarheid, en voorzieningen zullen beter en gemakkelijker overeind worden gehouden. Tevens kunnen multifunctionele bedrijven zorgen dat er voldoende economische massa blijft in die regio.

Enkele respondenten zijn iets pessimistischer, en vragen zich af of meer multifunctionele bedrijven ook werkelijk meer banen opleveren. Multifunctionele landbouw kan het gebied een impuls geven, maar de respondenten twijfelen of er voldoende behoefte is. Een respondent gaf aan dat er weinig klanten zijn en dat het gebied voor recreanten niet aantrekkelijk is.

5.3 Waarom kunnen multifunctionele bedrijven wel voorzieningen creëren?

Aan de respondenten werd gevraagd waarom het een multifunctioneel bedrijf volgens hen wel lukt (of zal lukken) om voorzieningen te creëren en de andere lokale partijen niet.

De respondenten geven als voornaamste reden dat een multifunctioneel bedrijf niet afhankelijk is van een enkele multifunctionele tak, en ook inkomen haalt uit de agrarische tak. Voor een bedrijf met alleen kinderopvang of zorgvoorziening zal het lastig zijn om financiële ondersteuning van de bank te krijgen. Daarbij zal er niet voldoende markt zijn. Voor een multifunctionele ondernemer is het mogelijk om kleinschalig kinderopvang of zorg te bieden.

5.4 Meerwaarde van multifunctionele landbouw

De respondenten is gevraagd of zij denken dat de multifunctionele landbouw een meerwaarde voor Noordoost-Groningen heeft en waarom wel, en wat die meerwaarde dan is, of waarom niet. Daarbij is vooral gezocht naar de redeneerlijnen, de onderliggende aannames en veronderstellingen. Vervolgens is gevraagd of ze voorbeelden konden noemen van multifunctionele bedrijven die volgens hen meerwaarde hebben.

De meerwaarde van de multifunctionele landbouw voor Noordoost Groningen zit in verschillende dingen. Allereerst in de bijdrage aan de leefbaarheid, door het aanbieden van diensten en voorzieningen die anders zouden verdwijnen. Die diensten en voorzieningen zijn lastig overeind te houden door andere ondernemers, maar voor multifunctionele ondernemers is dit wel mogelijk omdat zij de basisinkomsten halen uit de agrarische tak. De overlevingskans van een multifunctioneel bedrijf is tevens groter, doordat er meerdere inkomstenbronnen zijn. Een andere genoemde meerwaarde van de multifunctionele landbouw is het creëren van meer draagvlak en goodwill voor de agrarische sector. Ook biedt multifunctionele landbouw volgens een van de respondenten een alternatief op plekken waar schaalvergroting in het landschap minder goed inpasbaar of wenselijk is. Overigens zien niet alle respondenten een dergelijke meerwaarde. Eén respondent geeft aan dat de multifunctionele landbouw slechts een geringe meerwaarde heeft, omdat de markt klein is. Ook wordt de meerwaarde van agrarisch natuurbeheer, een veel voorkomende vorm van verbreding, in twijfel getrokken. Een andere respondent laat weten dat de multifunctionele landbouw vooral een meerwaarde is voor de ondernemer, maar wel met positieve invloed op de werkgelegenheid. Tot slot benadrukken twee respondenten dat de krimp ook als kans gezien kan worden. De ruimte die de krimp veroorzaakt kan een meerwaarde zijn voor de bewoners in het gebied, waarin multifunctionele ondernemers een meerwaarde kunnen creëren op het gebied van zorg en recreatie.

5.5 Potentie van multifunctionele landbouw

We vroegen de respondenten wat volgens hen de potentie van multifunctionele landbouw voor Noordoost-Groningen is. Daarbij is ook gezocht naar de redeneerlijnen, de onderliggende aannames en veronderstellingen.

De meningen van de respondenten over de potentie van de multifunctionele landbouw voor Noordoost-Groningen lopen uiteen. Veel mogelijkheden worden gezien voor recreatie en toerisme. Delen van Noordoost-Groningen bieden veel rust, ruimte en eigen uitstraling, hier liggen kansen voor multifunctionele ondernemers. Het vermarkten van het gebied moet dan wel beter. Ook op het gebied van agrarisch natuurbeheer en bio-energie ligt potentie, hoewel de potentie in agrarisch natuurbeheer steeds minder wordt volgens één respondent. Verder zijn er op kleine schaal mogelijkheden voor streekproducten, waarbij je kunt denken aan het leveren van producten aan de plaatselijke supermarkt. Weinig potentie wordt gezien in kinderopvang, gezien er minder kinderen worden geboren in het gebied. Ook geeft één van de respondenten aan dat de maatschappelijke meerwaarde van multifunctionele landbouw weliswaar heel groot is, maar dat de economische potentie steeds minder wordt.

5.6 Knelpunten/ belemmeringen en mogelijke oplossingen/ kansen bij bedrijfsontwikkeling multifunctionele landbouw

We stelden de respondenten de vraag of zij knelpunten/ belemmeringen wisten waar multifunctionele ondernemers tegen aan lopen bij de bedrijfsontwikkeling in Noordoost-Groningen. Vervolgens is aan hen gevraagd wat zij zien als mogelijke oplossingen/ kansen voor de door hen genoemde knelpunten/ belemmeringen.

Over het algemeen zagen de respondenten niet veel knelpunten waar multifunctionele ondernemers tegen aan kunnen lopen bij de bedrijfsontwikkeling in Noordoost-Groningen, en in vergelijking met de rest van Nederland. De wet- en regelgeving werd genoemd als mogelijk knelpunt, waarbij als oplossing werd genoemd dat gemeenten meer (experimenteer) ruimte zouden moeten bieden. Maar de oplossing ligt ook bij de ondernemer zelf, deze moet proactief zijn en goed weten wat de gemeente precies wil. Een ander knelpunt is de financiering van de plannen. Ook hier is een proactieve houding van de ondernemer naar de gemeente van belang. De huidige ondernemers hebben daar mogelijk te weinig oog voor.

5.7 Randvoorwaarden ontwikkeling multifunctionele landbouw

Over de mogelijke randvoorwaarden om (bepaalde vormen van) multifunctionele landbouw daadwerkelijk te realiseren in Noordoost-Groningen zeiden de respondenten het volgende:

Verschillende randvoorwaarden zijn genoemd door de respondenten. Allereerst het in kaart brengen van de vraag naar diensten en voorzieningen, en de huidige trends en ontwikkelingen. Vervolgens moet een ondernemer bewust zijn van de ontwikkelingen in het gebied en leren hoe daar op in te spelen. Een andere genoemde randvoorwaarde is soepele regelgeving, zodat ondernemers gestimuleerd en economische ontwikkelingen niet gesmoord worden. De regelgeving moet aantrekkelijk en uitnodigend zijn. Verder is investeren in de infrastructuur van belang. Dit wil zeggen bereikbaarheid via bijvoorbeeld het openbaar vervoer, maar ook via het digitale netwerk. Investeren in hoogwaardige internetverbindingen is belangrijk. Voor het verkopen van producten via allerlei afzetkanalen, maar bijvoorbeeld ook voor het gebruik van meet- en weetgegevens. Eveneens een belangrijke randvoorwaarde is dat in de plannen rondom krimp de landbouw een goede plek krijgt. De meerwaarde van de multifunctionele landbouw moet duidelijk zijn, en de boeren moeten beseffen dat ze een rol kunnen spelen in het oplossen van de krimpproblematiek. Tot slot is professionele ondersteuning in de ontwikkeling en PR van producten van belang. Maar ook de kwaliteiten van de ondernemer als aanjager en goede netwerker. Voor autochtone Groningers is dit mogelijk lastig.

5.8 Verantwoordelijken voor randvoorwaarden

We vroegen de respondenten wie er voor moet zorgen dat aan de randvoorwaarden voldaan wordt, zodat multifunctionele landbouw zich goed kan ontwikkelen.

De respondenten geven aan dat verschillende partijen een rol kunnen spelen in het voldoen aan de randvoorwaarden ter realisatie van multifunctionele landbouw. Gemeenten, provincie Groningen en LTO zouden grotendeels kunnen zorgen voor de randvoorwaarden. Vooral de provincie kan het lokale belang overstijgen en over de lange termijn kijken, echter wordt dit nog niet altijd even goed gedaan. Maar het initiatief zou vooral moeten komen van de ondernemer zelf. De multifunctionele ondernemers zullen hun belangen kenbaar moeten maken aan gemeenten en provincie, zodat deze overheden geprikkeld worden. Ook de burger speelt hierin een rol, omdat die uiteindelijk de diensten en producten afneemt. Het vraagt flexibiliteit en betrokkenheid van de burger om diensten ergens anders dan bij de (veelal goedkopere) supermarkt te halen. De combinatie van publiek en privaat kan een grote kracht hebben, waarbij inwoners en ondernemers aan zet zijn om hun vraag goed te stellen. Om de vraag verder te brengen moet de overheid aanhaken. Door het leggen van slimme verbindingen met de landbouw zijn er zeker kansen. Een andere oplossing voor het voldoen aan de randvoorwaarden is mogelijk het betrekken van studenten bij verdere ontwikkeling en PR, wellicht samen met andere ondernemers.

5.9 Hoe kunnen multifunctionele ondernemers het verzachten van de gevolgen van krimp het beste aanpakken?

We stelden de respondenten de vraag hoe multifunctionele ondernemers de bedrijfsontwikkeling voor het verzachten van de gevolgen van krimp het beste aan kunnen pakken.

Het is belangrijk om als multifunctionele ondernemer vraaggericht te zijn en in te spelen op de behoeften van de omgeving. De ondernemer moet goed weten wat er gaande is in de markt, en waar mogelijkheden liggen voor zijn bedrijf. Dit vraagt van de ondernemer creativiteit, waarbij het combineren van verschillende functies als kinderopvang of streekwinkel kansen biedt. Hierbij moet de ondernemer niet op eigen houtje opereren, maar aansluiting zoeken bij andere partijen zoals de gemeente. Bijvoorbeeld in het geval van zorg om scherp te krijgen hoe hij als zorgboer het beste in kan spelen op de WMO. Ook de koppeling met andere sectoren zoals energie kan veel mogelijkheden voor nieuwe concepten bieden. Echter vraagt het wel een bepaalde mentaliteit, drive en overtuiging bij de ondernemer, om een concept werkelijk succesvol in de praktijk te brengen.

Voor ondernemers zou ondersteuning op het vlak van marktwerking en prijsstelling zeer welkom zijn. Een aantal respondenten vraagt zich af of multifunctionele ondernemers zich wel beseffen dat het verzachten van de gevolgen van krimp mogelijkheden voor hun biedt. Ondernemers moeten goed nadenken over de toekomst, hoe ze om gaan met veranderingen en welke kansen dit hun biedt.

5.10 Aanwezigheid van geschikte multifunctionele ondernemers

Aan de respondenten vroegen we of er in Noordoost-Groningen multifunctionele ondernemers zijn, die in staat zijn met hun bedrijf de gevolgen van krimp te verzachten. Wanneer ze dachten dat die ondernemers er zijn, vroegen we hen om een inschatting te geven van het aantal multifunctionele ondernemers die dit kunnen en of ze voorbeelden en namen van ondernemers kenden. Wanneer ze dachten dat er geen ondernemers waren die dit zouden kunnen, vroegen we waarom niet.

De respondenten denken over het algemeen dat er wel multifunctionele ondernemers zijn in Noordoost-Groningen die in staat zijn de gevolgen van krimp te verzachten. Volgens één respondent zijn de ondernemers die zij spreekt enthousiast, zijn ze op zoek naar nieuwe vormen en hebben ze de drive om te overleven. Twee andere respondenten geven ook aan dat er zeker ondernemers in Noordoost Groningen zijn die het zouden kunnen. Dit kunnen oorspronkelijke bewoners maar ook nieuwkomers zijn. Nieuwe ondernemers kunnen belangrijk zijn voor het gebied, omdat ze nieuwe energie creëren.

De respondenten konden niet aangeven hoeveel multifunctionele ondernemers er zijn in Noordoost-Groningen die in staat zijn de gevolgen van krimp te verzachten. Wel gaf één respondent aan dat dit mogelijk relatief eenvoudig zou kunnen worden achterhaald via koepelorganisaties als LTO. Eén respondent kon een aantal voorbeelden van multifunctionele ondernemers noemen: Wijngaard Oldiek van fruitbedrijf Molema in Nieuwolda, een dorpswinkel in Woldendorp die gerund wordt door mensen met een beperking, een zorgboerderij die een manege heeft overgenomen, een zorgboerderij die werkt met jongeren in de groenvoorziening volgens afspraak met de gemeente, en verschillende bedrijven die excursies organiseren en aan PR doen.

5.11 Benodigde ondernemerseigenschappen

Vervolgens vroegen we welke eigenschappen een multifunctionele ondernemer in Noordoost-Groningen nodig heeft, wil hij succesvol zijn bedrijf kunnen ontwikkelen?

Multifunctionele ondernemers in Noordoost-Groningen moeten creatief, ondernemend, commercieel, eigenwijs en volhardend zijn. Het is belangrijk dat ze goed samenwerken en verbindingen leggen, en vol overtuiging hun visie naar buiten brengen, waarbij ze zelf het initiatief moeten nemen. Ze moeten over hun eigen sector heen stappen, en verbindingen zoeken met andere sectoren. Ook het leveren van kwaliteit en een goede organisatie zijn van belang om succesvol te zijn. Volgens één respondent verlaten jongeren, jonge vrouwen, en hoogopgeleide jongeren het eerste een krimpgebied, maar juist deze groep ondernemers is mogelijk heel erg nodig in dit gebied. Een andere respondent benadrukt dat ondernemers zich moeten verplaatsen in de Groningers.

De Vereniging van Zorgboeren in Groningen is hier een mooi voorbeeld van. De meeste actieve leden in deze vereniging komen van buiten Groningen, en ondanks dat een aantal Groningers moeite heeft met de 'Westerse mentaliteit' en andere wijze van presenteren is de vereniging toch uitgegroeid tot een florissante vereniging.

6 Discussie

In dit hoofdstuk worden de inhoud en toegepaste methode in twee verschillende paragrafen bediscussieerd.

6.1 Inhoudelijk

Multifunctionele landbouw heeft meerwaarde

De multifunctionele landbouw kan volgens de respondenten op verschillende manieren meerwaarde hebben voor het verzachten van de gevolgen van krimp. Zo draagt multifunctionele landbouw volgens hun onder andere bij aan de leefbaarheid van het gebied door aanbod van diensten en voorzieningen en biedt agrarisch natuurbeheer mogelijkheden voor ondernemers.

Agrarische sector niet of nauwelijks betrokken bij krimp

Uit overleg en de interviews blijkt echter dat, ondanks dat de landbouw in Noordoost-Groningen een stabiele economische factor is, de agrarische sector niet of nauwelijks betrokken wordt bij de plannen rondom krimp. De agrarische sector is niet in beeld als verbindingspartner en pakt zelf die rol niet op. De agrarische sector realiseert zich onvoldoende dat het vanuit de multifunctionele landbouw kan bijdragen aan oplossingen voor het krimpvraagstuk en kan worden gezien als een verduurzamingsstap van de landbouw.

Er moet dus bij zowel de agrarische sector als de andere partijen, zoals provincie en gemeenten, gewerkt worden aan bewustwording. Dit creëren van bewustzijn is vooral een taak van LTO.

Ondernemers zien krimp niet als probleem

Bij de vraag naar de meerwaarde van de multifunctionele landbouw voor het verzachten van de gevolgen van krimp, valt verder op dat de geïnterviewde multifunctionele ondernemers deze vraag anders beantwoorden dan de andere respondenten. De ondernemers zien krimp namelijk niet als een probleem, maar als het ontstaan van kansen en ruimte voor nieuwe mogelijkheden. Daarbij staan de initiatieven voor bedrijfsontwikkeling ook bij deze multifunctionele ondernemers veelal los van krimp, omdat ze daar niet bewust mee bezig zijn. Door individuele ondernemers bewust te maken van hun mogelijke rol in het verzachten van de gevolgen van krimp, worden de zij gesprekspartner in de discussies over krimp en samenwerkingspartner bij het vinden van oplossingen.

Multifunctionele landbouw versus schaalvergroting

De dominante trend in de landbouw in Noordoost-Groningen is schaalvergroting. Volgens Breman en Van Doorn (2011) en respondenten zijn de agrariërs voor hun inkomen niet afhankelijk van andere inkomstenbronnen, waardoor ze minder snel een tweede tak beginnen. De achterliggende redenering is dat een agrariër kiest voor schaalvergroting of multifunctionele landbouw en dat een ondernemer pas een neventak start wanneer hij of zij onvoldoende inkomsten uit de agrarische tak haalt. Aanname daarbij is dat het niet mogelijk is schaalvergroting te combineren met een tweede tak. Maar juist op grootschalige bedrijven kan het mogelijk zijn een tweede tak te starten doordat ze medewerkers hebben, werk uitbesteden aan de loonwerker of kiezen voor automatisering (melkrobot).

Ook is het is de vraag of de redenering vanuit rentabiliteit van de agrarische tak als drijfveer voor multifunctionele landbouw terecht is. Er zijn veel voorbeelden van ondernemers die niet vanuit bedreiging, maar vanuit kansen kiezen voor multifunctionele landbouw. Dus naast een goed draaiende primaire tak kiezen voor een neventak. In hoeverre de keuze gemaakt wordt vanuit maatschappelijke betrokkenheid en het bijdragen aan het creëren van draagvlak in de omgeving is onbekend.

Het beeld dat de respondenten hebben van de multifunctionele landbouw in Noordoost-Groningen komt niet overeen met de feiten. Ze denken dat multifunctionele landbouw minder voorkomt in Noordoost-Groningen. Terwijl dit er relatief evenveel is. Voorlichting over multifunctionele landbouw is dus gewenst.

Krimp biedt extra ruimte voor schaalvergroting ondernemers

De krimpende bevolking heeft geen gevolgen voor het inkomen van de agrarische ondernemers, omdat men voor de afzet van producten niet afhankelijk is van het gebied zelf. Door de krimp ontstaat juist meer ruimte voor de agrarische bedrijven. Zowel letterlijk als misschien ook in wet- en regelgeving. Naarmate er minder mensen zijn, is er ook minder door agrariërs als belemmerend ervaren wet- en regelgeving nodig volgens respondenten. Bijvoorbeeld op het gebied van stankoverlast (Breman en Kiers, interviews).

Naast de redenering van respondenten is ook een andere mogelijk. Namelijk dat juist daar waar schaalvergroting versneld plaatsvindt meer agrarische gebouwen vrijkomen. Daardoor komen er ook meer burgers in het buitengebied wonen met als mogelijk gevolg meer beperkingen. Waarbij het landschap in Noordoost-Groningen minder bewoning kent per vierkante km dan de meeste delen van Nederland.

Respondenten geven verder aan dat wanneer verbreding bekeken wordt in het licht van maatschappelijk verantwoord ondernemen, het op termijn zelfs het eigen belang van de agrariër en zijn gezin kan dienen. Dit komt doordat op het moment dat de voorzieningen als gevolg van krimp in het gebied afnemen of verdwijnen, hij daar als boer en burger ook mee te maken krijgt (Breman en Kiers, interviews).

De respondenten benaderen de meerwaarde van verbreding alleen vanuit het op peil houden van voorzieningen en het eigen belang daarbij. Het aanbieden van verbredingsactiviteiten blijkt echter ook bij te kunnen dragen aan extra draagvlak voor schaalvergroting van de primaire tak. Nabij Oss is hiervan een sprekend voorbeeld bij het bedrijf Spriering. Verbrede bedrijven zijn veelal transparant over hun wijze van produceren en ontvangen veel burgers/ consumenten op hun erf. Er zijn al voorbeelden van multifunctionele bedrijven die zonder maatschappelijke weerstand een grote melkveestal konden bouwen.

Behoefte van burgers beter in kaart brengen

Om te weten te komen welke oplossingen het beste de gevolgen van krimp verzachten, is het een randvoorwaarde dat de behoeften van de burgers in het gebied beter in kaart worden gebracht, volgens een respondent. Nu lijkt de discussie meer over dan met de burgers uit het gebied gevoerd te worden. Vervolgens kan bekeken worden in hoeverre de agrarische en multifunctionele ondernemers daadwerkelijk oplossingen kunnen bieden aan de gevolgen van krimp.

Nieuwe vormen van multifunctionaliteit zijn waarschijnlijk nodig

De oplossingen kunnen volgens respondenten in het verlengde van de bestaande multifunctionele takken liggen, maar misschien zijn daarnaast nieuwe vormen nodig. Door een paar respondenten werd als nieuwe vorm de productie van duurzame energie genoemd. Daarmee is het waarschijnlijk mogelijk om nieuwe werkgelegenheid te creëren. Onder andere LTO ondersteunt de ontwikkelingen op het gebied van duurzame energieproductie, de biobased-economy.

Van agrarisch natuurbeheer naar groen-blauwe diensten

Nu is agrarisch natuurbeheer de multifunctionele tak die het meest voorkomt in Noordoost-Groningen (Kuhlman et al, 2012) Door het onderhouden en uitbreiden van de natuur zorgen de agrariërs, volgens respondenten, voor een aantrekkelijker gebied. Wanneer de ondernemers de bedrijfsplannen met betrekking tot verdere ontwikkeling van groen-blauwe diensten weten te koppelen aan de wensen en plannen van gemeenten ontstaan nieuwe mogelijkheden, bijvoorbeeld op het gebied van groenbeheer of vinden van een nieuwe bestemming (vb. stadslandbouw) voor opvallende plaatsen in de stad. Het is zeer de vraag of het beeld van respondenten over groen-blauwe diensten naar de toekomst toe overeind blijft. Forse kortingen op subsidies in het natuur- en landschapsbeheer liggen in de lijn der verwachting. Het is een flinke uitdaging om te komen tot een meer private financiering van groen-blauwe diensten in Noordoost-Groningen.

Ouderen kans voor zorglandbouw

Veel respondenten geven aan dat multifunctionele landbouw via een zorgtak die zich meer richt op ouderen een bijdrage kan leveren aan het verzachten van de gevolgen van krimp. De vergrijzende bevolking heeft als gevolg dat de zorgkosten stijgen en er onvoldoende arbeidskrachten zijn. Daarom is in Noord Nederland het plan ontwikkeld om te werken aan het gezond ouder worden van mensen en de zorg verder te automatiseren en digitaliseren. Om die ontwikkeling te ondersteunen is in Noord-Nederland het Healthy Ageing Network opgezet. Het 'gezond ouder worden' vraagt, hoewel ieder mens dat graag wil, een bepaalde bewustwording, houding en de (financiële) mogelijkheden van de mens om daar aan te kunnen werken. Met de armste gemeenten van Nederland is 'gezond ouder worden' dan ook hele opgave voor Noordoost-Groningen.

Verder vraagt digitalisering van de zorg om goede internetverbindingen. Iets wat - zoals een respondent ook aangaf - forse investeringen zal vergen. Het relatief goedkoop wonen waarbij de woningen volledig uitgerust zijn met domotica en geschikt zijn gemaakt voor digitale zorg, zal wellicht voor slechts een aantal meer vermogende gezond ouder wordende mensen, die zo lang mogelijk op zichzelf willen blijven wonen, aantrekkelijk zijn.

De vraag is dus in hoeverre digitalisering van de zorg voorziet in de behoeften van de ouderen in Noordoost-Groningen.

Domotica zal waarschijnlijk voor de meeste ouderen dan ook geen of niet de enige oplossing zijn. Met name voor de financieel minder draagkrachtigen en de mensen met behoefte aan sociale contacten is een vorm van kleinschalige zorg op de boerderij waarschijnlijk een betere oplossing. Of dat daadwerkelijk zo is vraagt nader onderzoek.

Een bijkomend voordeel van kleinschalige vormen van zorg op de boerderij is dat het geen probleem is om geschoold personeel te vinden, want dat biedt zich spontaan aan, zoals blijkt uit een interview met een ondernemer. Wanneer het personeel ook in het gebied gaat wonen, wordt de leefbaarheid in meerdere opzichten positief beïnvloedt.

Buurtcontacten bepalend voor leefbaarheid

Uit het onderzoek 'Bedreigd bestaan' blijkt dat vooral de sociale factoren, zoals goede contacten met de burens en activiteiten in de buurt, bepalend zijn voor de leefbaarheid. Mensen met veel buurtcontacten voelen zich gelukkiger en zijn vaker tevreden over hun woonplaats (Gardenier et al., 2010). De aanwezigheid van voorzieningen zoals winkels, ontmoetingsplaatsen, scholen en openbaar vervoer is geen voorwaarde voor leefbaarheid, maar de bereikbaarheid ervan wel. In een gebied met veel ouderen zal de afstand tot voorzieningen vanwege de vaak beperktere mobiliteit daarom sterker spelen. Multifunctionele ondernemers kunnen, volgens de respondenten, een rol spelen in het leefbaar houden van het gebied door te zorgen voor een aantal bereikbare en betaalbare voorzieningen. Bijvoorbeeld door naast de streekproducten andere producten te verkopen of een ruimte op de boerderij als ontmoetingsplek aan te bieden.

Betaalbare voorzieningen als neventak

Meerdere respondenten geven aan dat multifunctionele ondernemers deze voorzieningen als neventak kunnen blijven aanbieden terwijl oorspronkelijke aanbieders afhaken. De redenering hierbij is dat de hoofdtak zorgt voor het hoofddeel van het inkomen en het grootste deel van de kosten van gebouwen en arbeid draagt. De vraag is echter of multifunctionele ondernemers wel voldoende kunnen verdienen aan het aanbieden van deze voorzieningen om ze ook op langere termijn te kunnen blijven aanbieden. Het zou dan ook goed zijn heldere kostprijs berekeningen te maken en inzichtelijk te hebben wat het rendement op het aanbieden van voorzieningen is.

Flexibiliteit in wet- en regelgeving

Respondenten geven aan dat multifunctionele ondernemers, - die een rol in het verzachten van krimp willen spelen - voldoende ruimte in wet- en regelgeving nodig hebben. Denk hierbij aan ruimtelijke ordeningswetgeving die uitgaat van maar 1 functie op een bouwblok. Terwijl multifunctionele bedrijven soms wel 4 functies (landbouw, zorg, recreatie en detailhandel) op 1 bouwblok hebben. Maar ook horecawetgeving kan zeer beperkend zijn voor dagrecreatie op de boerderij door bijvoorbeeld het verbieden van het schenken van alcohol. Bij flexibeler wet- en regelgeving is echter ook een kanttekening te plaatsen. Het kan ook leiden tot oneerlijke concurrentie die ten opzichte van in het gebied aanwezige ondernemers met zorg, recreatie of detailhandel als hoofdtak. Heldere grenzen in de flexibiliteit is dan ook gewenst. Verder zou door onbegrensde flexibiliteit de leefbaarheid in het gebied kunnen afnemen. Denk aan bijvoorbeeld afname van landschappelijke kwaliteit door kris-kras parkeren van grote aantal auto's. Sta daarom versoepeling van wet- en regelgeving alleen toe bij initiatieven die aantoonbaar meerwaarde voor het gebied hebben, de gevolgen van krimp verzachten en die aandacht hebben voor het behoud van de landschappelijke kwaliteit.

Competenties cruciaal

Een andere genoemde randvoorwaarde en bepalend voor succes is, dat de ondernemers 'geschikt' moeten zijn, wat wil zeggen dat ze de benodigde competenties en vaardigheden hebben om de kansen te kunnen pakken. De Taskforce Multifunctionele Landbouw benoemt 'goed ondernemerschap' als belangrijkste succesfactor (Taskforce Multifunctionele landbouw, 2010). Groninger ondernemers blijken volop goede ideeën te hebben, maar missen vanwege hun bescheiden en nuchtere karakter – volgens een aantal respondenten - vaak de durf om er een succes van te maken. Met enige ondersteuning zouden meer initiatieven daadwerkelijk van de grond komen. De vorm waarin de ondersteuning geboden wordt, moet aansluiten bij het karakter en de behoeften van de ondernemers. Goede praktijkvoorbeelden zijn en het promoten daarvan is volgens meerdere respondenten zeer waardevol.

De ondersteuning van multifunctionele ondernemers ontstaat niet vanzelf. Hier is een belangrijke rol weggelegd voor LTO Noord (initiatoren) en gemeenten&provincie (cofinanciering).

6.2 Methode

Uit de literatuur bleek dat er weinig bekend is over de meerwaarde van multifunctionele landbouw in krimpgebieden. Om toch een uitspraak over de meerwaarde te kunnen doen is ter aanvulling, controle en/of onderbouwing van de uitspraken in het SER advies gekozen voor het interviewen van een aantal bij de krimpproblematiek, (multifunctionele) landbouw en/of het gebied betrokken mensen. Deze methode is bewust gekozen, omdat daarmee vanuit het onderzoek gelijk contacten gelegd konden worden in het gebied en de bij het krimpvraagstuk betrokken geïnterviewde mensen aan het denken gezet zouden worden over de mogelijke rol van de (multifunctionele) landbouw daarin. De interviews hebben in een aantal gevallen tot nieuwe afspraken geleid voor het gezamenlijk verder verkennen van de benodigde vervolgstapen. Het bleek dat veel respondenten nog niet goed op de hoogte zijn van multifunctionele landbouw in zijn algemeen en de feiten over multifunctionele landbouw in Noordoost Groningen in het bijzonder.

Er is gekozen voor één krimpgebied, om specifiek op de problemen bij krimp en de rol van de (multifunctionele) landbouw in het vinden van oplossingen in te kunnen gaan. Daarbij werd voor Noordoost-Groningen gekozen vanwege de in het SER-advies genoemde ontwikkelingen in de agrarische sector. Waarbij Noordoost-Groningen zelf ook zeer divers is. Zo zijn het landschap en de landbouw in de omgeving van het oostelijk gelegen Westerwolde heel anders dan Het Hoge Land in het noorden.

7 Conclusies en aanbevelingen

Multifunctionele ondernemers en het verzachten van de krimp:

- Zorg en leefbaarheid bieden grootste kansen
Agrarische en multifunctionele ondernemers kunnen bijdragen aan het verzachten van de gevolgen van krimp in Noordoost Groningen. Voornamelijk op het gebied van zorg en door het in stand houden van voorzieningen. Ze bieden met name meerwaarde voor de leefbaarheid via het ontstaan van buurtcontacten op hun erf. De agrarische sector positioneert zich hiermee als maatschappelijk betrokken partij en creëert daarmee draagvlak en goodwill bij burgers.
- Schaalvergroting sluit multifunctioneel niet uit
Het SER advies gaat voor het krimpgebied Noordoost-Groningen uit van een verdere ontwikkeling van de agrarische sector richting schaalvergroting en duurzame energieproductie (bio-based economy). De aanname is dat schaalvergroting en multifunctionele landbouw twee van elkaar gescheiden ontwikkelrichtingen zijn, maar de ene ontwikkeling hoeft de andere niet uit te sluiten.
- Multifunctionele ondernemers zien kansen krimp (nog) niet
De gevolgen van krimp bieden multifunctionele ondernemers kansen, maar het lijkt erop dat de ondernemers zich hier onvoldoende bewust van zijn. Ze moeten zich meer bewust worden van de trends en ontwikkelingen in de regio, en hun rol als maatschappelijke partner.
- (Multifunctionele) landbouw nog onvoldoende in beeld voor krimp
Het gevolg van de interviews met verschillende betrokkenen uit het gebied maakt dat men zich bewust is dat: 1) de agrarische sector afwezig is in de discussies over krimp en dat 2) de sector meerwaarde heeft als verbinder van publieke en private belangen.
- Maatschappelijke potentie alleen is niet economisch duurzaam
Bij het bepalen van de potentie van multifunctionele landbouw maken respondenten onderscheid tussen de maatschappelijke en economische potentie. Beide vormen van potentie verschillen per multifunctionele tak. Vooral takken met een grote maatschappelijke potentie maar een lage economische potentie verdienen aandacht. Deze takken zullen niet economisch duurzaam zijn.

Randvoorwaarden om multifunctionele landbouw t.b.v. krimp te realiseren:

- Landbouw op de kaart bij krimp
Het is nodig dat de landbouw (ondernemers en/of LTO-Noord)) nadrukkelijker deel gaat nemen aan de discussie over krimp om een plek krijgen in de plannen rondom krimp.
- Stimuleren multifunctioneel ondernemerschap
Multifunctionele ondernemers hebben de juiste competenties nodig. Ook hebben ze behoefte aan ondersteuning bij zaken waar zij minder goed in zijn, zoals verdere ontwikkeling van hun initiatieven en PR. Ook is het zaak om ondernemers bewust te maken van de ontwikkelingen in hun gebied en dat ze weten hoe daar als ondernemer op in te spelen. Breng bestaande succesvolle initiatieven voor het voetlicht omdat ze een belangrijke uitstraling voor het gebied hebben en inspireren en motiveren.
- Vraag gestuurd werken
Er moet een duidelijke vraag van burgers en overheden zijn. Om inzicht te krijgen in de vraag moeten de behoeften van de burgers en overheden en bijbehorende vraag naar diensten en voorzieningen eerst in kaart worden gebracht.
- Flexibele wet- en regelgeving
Ruimtelijke ordeningswetgeving gaat uit van 1 functie op een bouwblok terwijl multifunctionele ondernemers soms wel 4 functies combineren. Ook horeca wetgeving kan zeer beperkend zijn. Flexibiliseren kan ruimte bieden voor ondernemerschap. Het kan echter ook leiden tot

oneerlijke concurrentie en kan leiden tot afname van de leefbaarheid in het gebied. Sta daarom versoepeling van wet- en regelgeving alleen toe bij initiatieven die aantoonbaar meerwaarde voor het gebied hebben, de gevolgen van krimp verzachten en die aandacht hebben voor het behoud van de landschappelijke kwaliteit.

- Goede infrastructuur
(Multifunctionele) landbouw kan efficiënter en effectiever bijdragen aan de behoeften van krimp als er een goede infrastructuur is. Denk hierbij aan zowel wegen als bereikbaarheid middels openbaar vervoer en internetverbindingen.
- Initiatief bij multifunctionele ondernemers
Multifunctionele ondernemers moeten vooral zelf het initiatief nemen en verbindingen zoeken met samenwerkingspartners, ook binnen andere sectoren.

Aanbevelingen:

- Zet als LTO Noord landbouw op de kaart bij discussies over krimp
Ontwikkeling als LTO Noord een tool om de agrarische en multifunctionele ondernemers bewust te maken van de gevolgen van krimp en de mogelijkheden die zij als ondernemers hebben om deze gevolgen te verzachten en welke competenties zij hier voor nodig hebben. Organiseer als LTO Noord (thema)workshops samen met de provincie Groningen en gemeenten. In de workshops gaan ambtenaren, bestuurders, vertegenwoordigers van dorpsplatforms, (multifunctionele) ondernemers samen op zoek naar de meerwaarde van (multifunctionele) landbouw om de gevolgen van krimp te verzachten.
- Organiseer de ondersteuning van multifunctionele ondernemers
De ondersteuning van multifunctionele ondernemers bij competentie ontwikkeling, PR en professionalisering ontstaat niet vanzelf. Hier is een belangrijke rol weggelegd voor LTO Noord (initieren) en gemeenten&provincie (cofinanciering).

Onderzoek of kleinschalige zorg op zorgboerderijen meerwaarde heeft boven domotica
Domotica vraagt om forse investeringen en zal daarom waarschijnlijk voor de meeste ouderen dan ook geen oplossing blijken. Vooral voor de financieel minder draagkrachtigen is een vorm van kleinschalige zorg op de boerderij waarschijnlijk een betere oplossing. Of dat daadwerkelijk zo is vraagt nader onderzoek.

- Maak heldere kostprijsberekeningen van voorzieningen met maatschappelijke potentie via multifunctionele ondernemers

Zorg dat voorzieningen met maatschappelijke potentie duurzaam in stand kunnen blijven. Dat kan alleen als de kostprijs inzichtelijk is. Zonder financieel blijven deze voorzieningen niet op lange termijn bestaan.

Literatuur

- Agricola H.J., Veeneklaas F.R. en C.M.L. Hermans, 2008. *Waar gebeurt het? Over hot-spotgebieden, transitiegebieden, luwtegebieden en agrarische gebieden in Nederland*. Alterra-rapport 1622. Alterra, Wageningen.
- Berkhout, P., 2012, Landbouw Economisch bericht 2012. Nog te verschijnen.
- Breman B.C. en A.M. van Doorn, 2011. *Ontwikkeling van de landbouw in krimpgebieden*. Alterra-rapport 2147. Alterra, Wageningen.
- Bruin, S.R. de, 2009. *Sowing in the autumn season. Exploring benefits of green care farms for dementia patients*. Proefschrift. Wageningen.
- CBS Statline. CBS-Statline: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/dome/?LA=NL>
- Gardenier J.D., Nanninga M., Rijn H. van en A. Weijer, 2011. *Leven in de leegte. Leefbaarheid in Noord-Groningen anno 2010*. CAB, Groningen.
- Gemeente Delfzijl, 2009. *Krimpen en groeien in Delfzijl. Veranderingen in de bevolking. Gevolgen, strategie, actieprogramma*. Notitie. Delfzijl.
- Kuhlman T., Agricola H.J., Blaeij A. de, Hoop J. de, Michels R., Smit B., en T. Vogelzang, 2012. *Landbouw en recreatie in krimpregio's*. LEI/ Alterra-rapport, Den Haag/ Wageningen.
- Linkin Business, 2010. *Regioscan Noordoost Groningen ten behoeve van Netwerkbureau Kinderopvang*, Alkmaar
http://www.netwerkbureaukinderopvang.nl/data/bin/4d0777267a666_Regioscan%20Noordoost-%20Groningen.pdf, 13-2-2012.
- Provincie Groningen, 2011. *Kijk op krimp. Provinciaal Actieplan Bevolkingsdaling 2011-2013. Voortgangsrapportage juni 2011*. Groningen.
- Raad Landelijk Gebied, 2009. *Kansen voor een krimpend platteland. Advies over de gevolgen van bevolkingsdaling voor het platteland*. Publicatie RLG 09/07. Utrecht.
- Rijk VNG IPO, 2009. *Krimpen met kwaliteit. Interbestuurlijk actieplan bevolkingsdaling*. Den Haag.
- Roest A.E., Oltmer K., Jager J.H., Venema G.S., Voskuilen M.J., Schoorlemmer H.B. en V.J.C. Hendriks-Goossens, 2010. *Kijk op multifunctionele landbouw: omzet en omvang*. LEI Rapport 2010-064, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- SER-commissie RIB, 2011. *Advies Bevolkingskrimp benoemen en benutten*. SER, Den Haag.
- SER Noord-Nederland, 2010. *Advies Het Noorden geeft geen krimp*. Groningen.
- Taskforce MFL, 2010. *Multifunctionele landbouw in krimpgebieden*. Notitie, Zegveld.
- Venema, G., Hendriks-Goossens V., Lakner D., Jager J., Veen E., Voskuilen M., Schouten A., Bont K. de, en H. Schoorlemmer, 2012. *Kijk op multifunctionele landbouw: omzet en impact 2007-2011*. Publicatie LEI 12-040. LEI/Wageningen UR, Den Haag.

Websites:

CBS, 2010. www.cbs.nl

CBS, 2011. www.cbs.nl

Bijlagen

Bijlage I Geïnterviewde personen

Onderzoek en advies

Dhr. B. Breman, onderzoeker op gebied van o.a. krimp, Alterra, Wageningen UR

Mevr. F. Gräper, SER-Noord-Nederland

Provinciaal en gemeentelijk beleid

Mevr. N. de Jong, beleidsmedewerker, Afdeling Economische zaken en projectfinanciering, cluster landbouw, Provincie Groningen

Dhr. K. Munneke, programmasecretaris Agenda voor de Veenkoloniën

Multifunctionele ondernemers

Dhr. P. Kuijer van Landgoed Bleyendaal, multifunctioneel ondernemer met recreatietak in Noordoost-Groningen

Dhr. J. Kiers van Rienkesheerd, multifunctioneel ondernemer met zorgtak in Noordoost-Groningen

Belangenbehartiging

Dhr. P. Prins, secretaris LTO Noord Groningen

Bijlage II Vragenlijst voor interviews

Meerwaarde en potentie van Multifunctionele landbouw voor Noordoost-Groningen

1. Zouden de gevolgen van krimp in Noordoost-Groningen volgens u door een vorm van multifunctionele landbouw (*streekproducten, zorglandbouw, educatie, kinderopvang, recreatie, natuurbeheer, of andere/ nieuwe vormen?*) verzacht kunnen worden?
 - Zo ja, welke gevolgen van krimp en waarom juist die gevolgen?
 - Zo nee, waarom niet?
2. Welke vormen van Multifunctionele landbouw komen voor in het gebied en hoe komt dat?
3. Welke vormen van Multifunctionele landbouw komen niet voor in het gebied en waarom niet?
4. Heeft de multifunctionele landbouw volgens u een meerwaarde voor Noordoost -Groningen?
 - Zo ja, waarom en wat is de meerwaarde? Kunt u voorbeelden noemen van MFL bedrijven die volgens u meerwaarde hebben?
(*Wat is de redeneerlijn? Wat zijn onderliggende aannames en veronderstellingen?*)
 - Zo nee, waarom niet?
5. Wat is volgens u de potentie van multifunctionele landbouw in Noordoost -Groningen?
6. Wat zijn mogelijke randvoorwaarden om (bep. vormen van) Multifunctionele landbouw daadwerkelijk te realiseren in Noordoost-Groningen?
7. Wie moet dat doen?
8. Welke knelpunten/ problemen zouden in Noordoost-Groningen opgelost kunnen worden wanneer er X MFL bedrijven zijn?
9. Waarom lukt het of zou het een Multifunctioneel bedrijf wel lukken om voorzieningen te creëren en de andere lokale partijen niet?

Ondernemerschap

10. Hoe zouden multifunctionele ondernemers de bedrijfsontwikkeling voor het verzachten van de gevolgen van krimp het beste aan kunnen pakken?
11. Zijn er multifunctionele ondernemers in Noordoost-Groningen die dit kunnen?
 - Zo ja, kunt u een inschatting geven van het aantal multifunctionele ondernemers die dit kunnen? Heeft u voorbeelden/ namen van ondernemers?
 - Zo nee, waarom niet?
12. Welke eigenschappen heeft een multifunctionele ondernemer nodig in Noordoost- Groningen, wil hij succesvol zijn bedrijf kunnen ontwikkelen?

Knelpunten/ belemmeringen en oplossingen/ kansen (kan al bij vragen 7 en 8 voldoende beantwoord zijn. Zo niet dan op deze manier de vragen stellen)

13. Zijn er knelpunten/ belemmeringen waar multifunctionele ondernemers tegen aan lopen bij bedrijfsontwikkeling in Noordoost-Groningen? (bijv. beleid)
14. Wat zijn de mogelijke oplossingen/ kansen voor deze knelpunten/ belemmeringen? (bijv. aanpassen van het beleid, zoals versoepelen van regels)

stelsel

innovatie